

En annan rikedom

Ett ekonomiskt perspektiv på *Vägen till Klockrike*

Staffan Alsparr



Institutionen för kultur och estetik
Examensarbete 15 hp
Litteraturvetenskap
Kandidatkurs
Vårterminen 2020
Handledare: Jan Holmgaard
English title: A Different Form of Wealth
Illustration: Författaren



Stockholms
universitet

En annan rikedom

Ett ekonomiskt perspektiv på *Vägen till Klockrike*

Staffan Alsparr

Abstract

In this thesis, Harry Martinson's *Vägen till Klockrike* (1948) is analyzed from an economic point of view. It aims to study how the setting and the values expressed in central conflicts are related to a logic of economy. Methodologically, the novel is read in comparison with Georg Simmel's *The Philosophy of Money* (1978) and Christopher Newfield's article "What is Literary Knowledge of Economy?" (2018), as well as a previous study on Martinson's poetry and ideas by Johan Lundberg, *Den andra enkelheten* (1992).

The results of the study show that the main character Bolle struggles in the face of economic rationale that is turning him professionally obsolete. The same rationale defines what qualifies as a proper job. The miles of walking enacted by the vagabonds, which Bolle come to join, are not included and instead they are criminalized with economically motivated punishment. Exchange turns out to be a mediating factor which also shows how economic logic plays a vital role in defining the value of objects as well as people.

The view on money and other qualities in life differ greatly between the vagabonds and the rest of society. For the vagabonds, money is of secondary importance, a means but never an end in itself. Instead, freedom and the things in life most people take for granted are held in the highest esteem. This is in line with Martinson's view of developments in his contemporary society, the consequences of which he warned about, but to which he also presented an antidote: a set of values to be sought in poetry. These values are also expressed in *Vägen till Klockrike*.

Nyckelord: ekonomi och litteratur; Harry Martinson; *Vägen till Klockrike*; pengar; arbete; frihet; värde

Innehållsförteckning

Inledning	4
Syfte och frågeställning	4
Teori	5
Tidigare forskning	8
Metod	12
Analys	12
Frilansar och fabrikörer	12
Arbete, bestraffning och moral	15
Byteshandel	18
Pengar som medel eller mål	20
Mätbart och omätbart	22
Sammanfattning	25
Litteraturförteckning	28

Inledning

”Och ändå fortsatte han på vägarna, utan annan frihet än den till människornas skamvrå förvisade förflyttningsdriften under solen. Den måste vara dyrbarare än han någonsin kunde fatta och förstå. Vad som var frihet kunde aldrig riktigt förklaras.” Så går Kristofer Teodor Bolles tankar kring sitt liv i Harry Martinssons roman *Vägen till Klockrike*.¹ Han och andra yrkesluffare vi får möta vandrar vägarna i det tidiga nittonhundratalets Sverige och utsätts för ständigt tadel, och det finns ett överhängande hot om att bli tagen av en patrull ridande poliser och skickas till Berget på straffarbete eftersom lösdriveri är straffbart. De går vid sidan av samhället och blir betraktade som parasiter. Det är ett högt pris att betala för sin frihet. Hur kan man förstå det samhälle där detta uppstår, men där det samtidigt är olagligt? Att de blir betraktade som parasiter av resten av samhället avslöjar något om detta samhälles grundläggande värderingar, men också indirekt om dess ekonomiska system, det är ju det de har ställt sig utanför.

Syfte och frågeställning

Jag ämnar i föreliggande uppsats undersöka *Vägen till Klockrike* ur ett ekonomiskt perspektiv. Jag vill titta närmare på hur den ekonomiska situationen skildras, och hur den påverkar berättelsens gestalter: vilka förhållningssätt till ekonomin finns? Vilka värderingar kommer till uttryck i fråga om arbete och frihet och vad säger detta om det ekonomiska systemet? När det gäller begreppet värderingar vill jag precisera att jag menar innebörden grundläggande åsikter. De besläktade orden ”värderande” och ”värde” kommer att användas för att svara på frågan om hur bedömningen av värde skiljer sig mellan bofasta och luffare, alltså mellan de som ingår i det ekonomiska systemet och de som inte gör det. Hur ser synen på pengar ut och hur påverkar det vad som värdesätts i livet? Vad händer med det som inte kan mätas ekonomiskt? Frihetslängtan, att ha makt över sin egen tid och att kunna leva det liv man vill är något de flesta kan känna igen. Kan Bolles och de andra luffarnas tankar och sätt att leva bära på viktig kunskap även för dagens människor?

¹Harry Martinson. *Vägen till Klockrike*. Stockholm: Bonniers, 1948. s. 49 f. Hädanefter kommer jag att referera till boken endast med sidhänvisning i parentes.

Teori

Som teoretisk utgångspunkt för en studie om nuvarande ekonomiska system i förhållande till värderingar använder jag filosofen Georg Simmels verk om dess minsta beståndsdel, som på samma gång är dess *raison-d'être* – pengar. I *The Philosophy of Money*² studerar han pengar som fenomen först analytiskt genom att titta närmare på de villkor som bestämmer dess betydelse. Dessa villkor beskrivs som de konceptuella och psykologiska föreställningarna om pengar, bortom den historiskt betingade innebörden.³ Sedan tas den historiska aspekten upp i större utsträckning (även om Simmel är tydlig med att hans studie inte är en historisk exposé) i textens andra del, den syntetiska. Där beskriver han hur pengafenomenet har påverkat människors inre liv och kulturen.⁴ Man kan alltså säga att han studerar pengar utifrån två håll, dynamiken dels i hur de skapas av samhället, och dels hur samhället skapas av dem.

Simmel utgår ifrån att ekonomiska handlingar, alltså transaktioner, alltid är mer än rent ekonomiska. Han vill se bakom de ekonomiska handlingarnas vardag och behandlar pengar som ett medel till att få syn på bakomliggande faktorer:

[...] the fact that two people exchange their products is by no means simply an economic fact [...] Moreover, and just as legitimately, such an exchange can be treated as a psychological fact, or as one that derives from the history of morals or even as an aesthetic fact. Even when it is considered to be an economic fact, it does not reach the end of a cul-de-sac; rather, in this guise it becomes the object of philosophical study, which examines its pre-conditions in non-economic concepts and facts and its consequences for non-economic values and relationships.⁵

De bakomliggande faktorerna uttrycks alltså i pengasystemet, men detta system påverkar också i sin tur andra sidor av samhället, och han vill studera båda.

Jag utgår inte exklusivt ifrån den ena eller andra delen av hans text för min tillämpning på *Vägen till Klockrike* utan tar upp avsnitt i boken som på olika sätt är relevanta för mitt syfte. Det rör sig både om pengars påverkan på samhället och hur pengarna fungerar som ett uttryck för underliggande värderingar. Deras påverkan på frihet är en viktig del av min frågeställning, och detta är ett tema som Simmel tar upp.

² Georg Simmel. *The Philosophy of Money*. London: Routledge, 1978.

³ Simmel, 1978. s. 52.

⁴ Simmel, 1978. s. 52.

⁵ Simmel, 1978. s. 53.

Han skriver om hur frihet bör definieras inte som avsaknaden av plikter utan som möjligheten att förändra dem genom att byta livssituation,⁶ samt att olika ekonomiska system har inneburit olika grader av frihet genom historien. Han skriver om andra perspektiv på frihet på andra ställen i texten, men förståelsen jag utgår ifrån i min analys är frihet såsom självständighet, att kunna bryta upp och just det att inte vara bunden till en viss uppsättning plikter.

I *Vägen till Klockrike* står frihet ofta i kontrast till arbete, och synen på arbete ur ett pengaekonomiskt system behandlas också av Simmel. Han kopplar ett ökande mått av frihet och självständighet i ett samhälle till framväxten av ett sådant system.⁷ Han jämför arbetets värde med pengars,⁸ och argumenterar för att definitionen av arbete kräver mer än bara en fysisk insats: "[...] the value of labour is measured not by its amount but by the utility of its result!"⁹ Begreppet *utility* väljer jag i min uppsats att kalla nyttighet. Detta är användbart för att förstå det krävande men oavlönade arbetet i luffarnas vandrande. En annan parameter i bedömningen av ett arbete skriver Simmel om som den inre aspekten av det:

If all work, viewed externally, implies the overcoming of obstacles, the formation of matter into a form that it did not originally possess but that it at first resisted, then the internal side of work exhibits the same form. Work is certainly effort, burden and difficulty. Therefore, where it is none of these things it is usual to assert that it is not really work at all. Viewed from the standpoint of its meaning for the emotions, work consists of the progressive overcoming of the impulse towards laziness, enjoyment and the relaxation of life.¹⁰

Arbete innehåller alltså ett mått av självdisciplin som är nära besläktat med moralism. Detta är viktigt för den konflikt som uppstår mellan luffare och bofasta.

Vidare behandlar han synen på värde generellt och hur pengaekonomin har påverkat den. Enligt Simmel har pengars funktion som alltings måttstock och dess förmåga till så exakta jämförelser påverkat samhället som helhet, och de är vad som givit upphov till det moderna siffersamhället: "Exactness, precision and rigour in the economic relationships in life, which naturally affect other aspects of life as well, run

⁶ Simmel, 1978. s. 283.

⁷ Simmel, 1978. s. 285 f.

⁸ Simmel, 1978. s. 213.

⁹ Simmel, 1978. s. 429.

¹⁰ Simmel, 1978. s. 426.

parallel to the extension of monetary matters, though not exactly for the benefit of a superior style of living.”¹¹ Han tillägger alltså att pengars ökande inflytande inte nödvändigtvis ger oss rikare liv. Därmed antyder han att det finns andra värden i våra liv som inte främjas av siffersamhället, och detta är relaterat till min frågeställning om vad som händer med det som inte kan mätas och skildringen av det i Martinsons roman.

Då Simmel inte specifikt talar om kopplingen mellan ekonomi och litteratur i sin text använder jag mig också av artikeln ”What Is Literary Knowledge of Economy?”¹² av Christopher Newfield. Han skriver att det i skönlitteratur finns en form av subjektiv empiri, en detaljerfarenhet som inte återfinns i statistiska och kvantitativa data, och som ger värdefull information om en specifik situation, till exempel en ekonomisk sådan.¹³ Det detaljerade innebär emellertid inte att det därför endast är av intresse som enskild händelse, utan litteraturen är också platsen där mötet mellan det privata och det offentliga behandlas. Denna direkta och detaljerade empiri kan motsäga stora, linjära kausalitetssamband inom bland annat ekonomisk teori, vilka annars tenderar att förenkla sanningen. Litteraturvetenskap och annan humaniora kan istället visa på det motsägelsefulla och komplexa i utvecklingsprocesser: ”We have just bumped into a second feature of literary knowledge, which is the retention of internally contradictory forms of structural causality rather than the reduction of forces to linear causality as is common in other disciplines. All social and cultural phenomena emerge from multiple sources that exist in a state of dynamic interaction at all times.”¹⁴ Newfield menar vidare att eftersom skönlitteratur behandlar ekonomiska, såväl som alla andra former av mänskliga problem, är det en ypperlig källa för att förstå hur människor i alla tider och under olika samhällsformer försökt anpassa sig till skilda ekonomiska situationer.¹⁵ Därmed blir hans text viktig för att förstå kopplingen mellan subjekt och ekonomiskt system.

Enligt Newfield är litteraturvetenskapliga perspektiv på ekonomi av största vikt idag. Ekonomiämnet själv tycks oförmöget att hjälpa samhället ur den återvändsgränd det neoliberala ekonomiska systemet har lett oss till, som blivit tydligt genom dess konsekvenser för planeten och för människor, vars kunskaper och förmåga att ta hand

¹¹ Simmel, 1978. s. 449.

¹² Christopher Newfield. ”What Is Literary Knowledge of Economy?”, *The Routledge Companion to Literature and Economics*, Matt Seybold, Michelle Chihara (red.) s. 15 – 26. London: Routledge, 2018.

¹³ Newfield, 2018. s. 18 f.

¹⁴ Newfield, 2018. s. 20.

¹⁵ Newfield, 2018. ss. 20 – 21.

om sig själva undergrävs av mekanisering och detaljstyrning.¹⁶ Han skriver: "Economics needs the imagination, theories, and materials of literary and cultural study (LCS) to find sustainable paths forward."¹⁷ Han diskuterar sätt som ekonomin kan ta sig en annan form och stipulerar att i skönlitteraturen kan vi finna den självreflektion kring produktionsformer och de exempel på tänkande kring subjektet bortom ekonomisk logik, som kommer att behövas i utvecklingen av den framtida ekonomin.¹⁸ Kan man bland berättelsens karaktärer skönja vad Christopher Newfield kallar en "homo non-oeconomicus"?¹⁹

Tidigare forskning

Forskningen kring Harry Martinsons författarskap är omfattande, dock inte med det ekonomiska perspektivet. Kjell Espmark har i sin studie *Harry Martinson erövrar sitt språk*²⁰ undersökt hur processen gick till från det att Martinson 1927 mönstrade av och började skriva, till att han på väldigt kort tid genom olika försök fann en egen stil, och vidare hur hans författarskap utvecklades fram till och med utgivningen av samlingen *Natur* år 1934. En utblick mot *Passad* tas även med i slutet.²¹ Förutom frågan om hur Martinson utvecklade sitt språk använder Espmark olika teman som utgångspunkt: naturminiatyren, vidsynen samt själens språk. Han relaterar också Martinsons lyrik till modernismen i stort. Espmarks studie är till sin natur diakron, då han undersöker Martinsons utveckling som författare. I mitt fall handlar det endast om en text som visserligen tog över tio år för Martinson att färdigställa,²² men där vad som är skrivet när av författaren är irrelevant, texten behandlas som helhet.

Min studie skiljer sig också från Espmarks i det att jag inte analyserar form och innehåll i *Vägen till Klockrike* stilmässigt. Däremot kan ju stilistiska drag berätta något också om idéinnehållet, vilket i sin tur kan ha koppling till ekonomi. För att mer ingående förstå idéerna har jag emellertid valt att använda mig av Johan Lundbergs avhandling *Den andra enkelheten*²³ istället. Han tar vid från tiden efter *Natur* fram till år 1945 med tonvikt på samlingen *Passad* och ligger följaktligen närmare i tid till

¹⁶ Newfield, 2018. s. 24.

¹⁷ Newfield, 2018. s. 16.

¹⁸ Newfield, 2018. s. 25.

¹⁹ Newfield, 2018. s. 23.

²⁰ Kjell Espmark. *Harry Martinson erövrar sitt språk*. Stockholm: Bonniers, 1970.

²¹ Espmark, 1970. ss. 9; 15.

²² Lars Ulvenstam. *Harry Martinson ett utkast*. Stockholm: Bonniers, 1950. s. 207.

²³ Johan Lundberg. *Den andra enkelheten*. Doktorsavhandling. Uppsala universitet, 1992.

utgivningen av *Vägen till Klockrike*. Dessutom hävdar Lundberg att Martinsons ”syn på poesin till stora delar emanerar ur civilisationskritiken”²⁴. Den uttalade kopplingen till samhällssynen gör denna studie mer användbar för mitt syfte.

Ett centralt begrepp i Lundbergs analys är ”Verkligheten”, något Martinson använder för att beskriva ett förhållningssätt till världen som endast ser till nytto-baserade och materiella värden, på bekostnad av de vaga och poetiska som har sin grund i fantasin.²⁵ Lundberg menar att Martinson såg denna utveckling som skadlig då människan berövas sin förmåga att tänka självständigt och omskapa verkligheten. Resultatet blir på sikt att hon förtvinar andligen. Även den moderna underhållningsindustrin tyckte han var skadlig på detta sätt.²⁶ Men i detta blir också poesins och konstens roll tydlig som motståndshandling mot utvecklingen genom att verka för lugn istället för hets, enhet istället för splittring och komplexitet, samt tidlöshet, istället för förgängligheten i massmediernas nyhetsfrosseri.²⁷

Men angående Martinsons begreppsapparat skriver Lundberg att: ”Ett problem vad gäller Martinsons teoretiska spekulationer är att han ofta använder ett medvetet vagt, påfallande personligt och inte sällan lyriskt språk, vilket endast i begränsad utsträckning låter sig översättas till en vetenskaplig terminologi utan att nyanserna i resonemangen går förlorade.”²⁸ Det kan alltså vara svårt att exakt definiera var gränserna går kring Martinsons civilisationskritik, och vad ett begrepp som ”Verkligheten” rent konkret innebär. Då jag endast har att förhålla mig till ett verk av författaren avgränsar jag mig till den civilisationskritik som framförs av luffarna och även hur de talar om ”Verkligheten”. Lundberg hoppas med sin text ”att Martinsons spekulationer skall te sig klarare sedda i ljuset av mer stringent uppbyggda tankesystem, i detta fall exempelvis Horkheimers och Adornos samt Hans Larssons teoribyggen.”²⁹ Lundbergs breda och kontextualiserade perspektiv anser jag ge god grund för att använda hans begrepp för att beteckna de idéer som framförs i *Vägen till Klockrike*.

Ett annat nämnvärt verk som behandlar Martinsons tankevärld är Johan Wredes *Sången om Aniara*³⁰. Som titeln indikerar fokuserar han på *Aniara* och studerar dess tillkomsthistoria, dess form och stil, och slutligen dess idévärld. Han gör också vissa

²⁴ Lundberg, 1992. s. 17.

²⁵ Lundberg, 1992. s. 25.

²⁶ Lundberg, 1992. ss. 26 – 29.

²⁷ Lundberg, 1992. s. 44.

²⁸ Lundberg, 1992. s. 17.

²⁹ Lundberg, 1992. s. 17.

³⁰ Johan Wrede. *Sången om Aniara*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1965.

jämförelser med andra verk, bland annat *Vägen till Klockrike*. Min bedömning är dock att Lundbergs studie är mer heltäckande och angränsar bättre till mitt ämne, därför kommer jag att låta den ha företräde.

Ingvar Holm har i sin studie *Harry Martinson. Myter Målningar Motiv*³¹ skrivit om hela författarskapet ur ett idé- och motivhistoriskt perspektiv. Den inkluderar en kort passus över *Vägen till Klockrike* där han jämför de tankar som kommer till uttryck i den samtida debatten, och ser direkta paralleller mellan enskilda luffare och specifika författare.³² Han skriver också att berättelsen handlar ”om ’den tidlösa människan’, människan utanför scheman och förordningar”.³³ Holm menar att luffarnas liv transcenderar historiens gränser.

Holm betonar parallellen mellan yttre och inre vandring i berättelsen,³⁴ och detta är ett tema som också tas upp av Ingegerd Bodner Granberg i artikeln ”Vägen till evigheten”.³⁵ Här bildar vägen ett återkommande tema i Martinsons författarskap utifrån hans uppväxt och den livshållning han kom att utveckla. Hon beskriver hur den inre vägen blev allt viktigare för honom och hur taoismen bör ses som ett viktigt inslag i *Vägen till Klockrike*, och som vision för ett annat samhälle.³⁶ Jag kommer inte att gå in på taoismen som sådan, men dess budskap ligger i linje med de poesins motvärden som föreställs av Lundberg. Bodner Granberg skriver: ”En filosofi sådan som taoismen föder inte prestationsångest, men befrämjar tålmod, närvaro i sinnevärlden och nuet – ”lättja”. ”³⁷

Ett till vägen angränsande område är Martinsons tankar om världsnomaden. Det är temat för artikeln ”Harry Martinson’s Prose Nomadism. A Comparative Reading of *Resor utan mål, Kap Farväl* and *Vägen till Klockrike*”³⁸ där Massimo Ciaravolo argumenterar för att tanken om världsnomaden hos Martinson knyter samman dessa tre verk.³⁹ Holm behandlar denna tanke i sin text,⁴⁰ men Ciaravolo menar att forskningen varit alltför skeptisk mot den såsom filosofi och utopi, och istället fokuserat alltför mycket på

³¹ Ingvar Holm. *Harry Martinson. Myter Målningar Motiv*. Stockholm: Aldus, 1974.

³² Holm, 1974. s. 281.

³³ Holm, 1974. s. 282.

³⁴ Holm, 1974. s. 282.

³⁵ Ingegerd Bodner Granberg. ”Vägen till evigheten”. Stockholm: Parnass. 1994:3, s. 22.

³⁶ Bodner Granberg, 1994. s. 24.

³⁷ Bodner Granberg, 1994. s. 24.

³⁸ Massimo Ciaravolo. ”Harry Martinson’s Prose Nomadism. A Comparative Reading of *Resor utan mål, Kap Farväl* and *Vägen till Klockrike*”, *The Nordic avant-gardes in the European context of the early 20th century*, Anna Maria Segala, Paolo Marelli, Davide Finco (red.). Bari: Edizioni di pagina, 2017.

³⁹ Ciaravolo, 2017. s. 226f.

⁴⁰ Holm, 1974. s. 99.

biografiska data om författarens ungdoms dagar som nomad.⁴¹ Han ser det av Deleuze myntade litterära greppet *rhizomatic* i hur berättandet i *Vägen till Klockrike* är strukturerat, men också som budskap om konstant blivande, resande utan mål.⁴² Dessa begrepp är dock inga jag vidare kommer att beröra i min studie då de ligger utanför mina frågor.

Hans Lindström varierar den taoistiska tolkningen i sin avhandling *Skrattet åt världen i litteraturen*⁴³ i vilken han jämför Bolle med Don Quixote. Han menar att de förenas i sin längtan efter det ouppnåeliga: Dulcinea för Don Quixote och Klockrike för Bolle. Dessutom blir de båda två vägförare och dissidenter till sin samtid.⁴⁴ Och det är vägen som är motståndets arena. Han skriver om hur det finns två sidor av Bolle, men att forskningen tenderat att fokusera på den taoistiska filosofen som är på en inre resa. Lindström menar att detta behöver kompletteras och kompliceras med den andre Bolle, skälmen som protesterar och törstar efter frihet att leva efter sitt eget hjärta.⁴⁵ Han anser att detta inte motsäger den taoistiske Bolle, utan gör honom mer mångfacetterad, något han också skriver kännetecknar Bolles och kamraten Sandemars drömvärld, en värld för de många möjligheterna och det osannolika får plats, där människor får vara som de är.⁴⁶ Lindströms studie visar på en komplexitet i Martinsons civilisationskritik.

I *Harry Martinson. Ett utkast*⁴⁷ tar Lars Ulvenstam upp romanens tillkomst historia. Han skriver att namnet "Klockrike" under processen skiftat betydelse från att enbart vara en sorts hägrande utopi, till att också kunna stå för hela samhället med dess ständigt jäktande urverk överallt.⁴⁸ Ulvenstam jämför romanen med annan luffarlitteratur och ser några få likheter, men sluter sig till att den egentligen är helt i sin egen kategori: "Roman är för övrigt ingen adekvat beteckning. Snarare är boken en samling lyrisk-filosofiska berättelser, utan någon genomförd intrig, utan någon karaktärsutveckling hos de schematiserade individerna, en saga, ett epos av lövsus och idédebatt."⁴⁹ Han tar också upp studier och lagstiftning kring luffande och lösdriveri och relaterar dessa till Martinsons bok.⁵⁰

⁴¹ Ciaravolo, 2017. ss. 232; 229.

⁴² Ciaravolo, 2017. ss. 229; 236.

⁴³ Hans Lindström. *Skrattet åt världen i litteraturen*. Doktorsavhandling. Lunds universitet, 1993.

⁴⁴ Lindström, 1993. s. 170.

⁴⁵ Lindström, 1993. ss. 174 – 176.

⁴⁶ Lindström, 1993. s. 183 f.

⁴⁷ Ulvenstam, 1950. s. 211.

⁴⁸ Ulvenstam, 1950. s. 207.

⁴⁹ Ulvenstam, 1950. s. 210.

⁵⁰ Ulvenstam, 1950. s. 227.

Vidare skriver Ulvenstam att de teman som behandlas i Klockrikeboken är desamma som i Martinsons övriga produktion, med nomadens vandringar i det yttre och det inre, individens rätt och egenart mot ett dogmatiskt och mekaniskt samhälle.⁵¹ Kopplingen till Martinsons civilisationskritiska tankar i stort blir alltså tydliga även i denna studie. Det må tilläggas att Johan Wrede anser att Ulvenstams böcker ”ger värdefulla upplysningar om Martinsons tidigare biografi och utveckling [...] Som källor måste dock dessa böcker användas med en viss försiktighet”.⁵² Han går dock inte närmare in på varför och jag väljer att vid ett fåtal tillfällen använda Ulvenstam för att bidra med en värdefull ytterligare tolkning av romanen som inte har funnits att tillgå hos någon av de andra.

Metod

När det gäller metod ämnar jag, utifrån en kvalitativ läsning av *Vägen till Klockrike*, analysera de ekonomiska aspekterna genom jämförelser med de teoretiska texterna. Jag börjar med två avsnitt utifrån de faser som utmärker Bolles liv: först som cigarmakare, sedan som luffare, och de skilda ekonomiska perspektiv dessa faser ger upphov till. Särskilt behandlas synen på arbete och frihet i dessa delar. Därefter går jag igenom olika ekonomiskt orienterade teman som kommer till uttryck i berättelsen: byteshandel, synen på pengar samt mätandet av värde. I alla avsnitt diskuteras vilka värderingar som kommer till uttryck och hur de kan kopplas till det ekonomiska systemet. Jag kommer löpande att föra en dialog med relevanta partier ur *The Philosophy of Money* samt Newfields artikel. Lundbergs avhandling kommer främst att användas för att förstå hur värderingar samt mätbara och icke mätbara värden är relaterad till Martinsons civilisationskritik.

Analys

Frilansar och fabrikörer

Innan Bolle övergår till att stryka land och rike kring, tjänar han sitt levebröd som cigarmakare, ett yrke han ärvt efter sin far. Det är ett monotont arbete, men samtidigt är yrkeskåren stolt. De kallar sig cigarrspanjoner och det svävar ett visst romantiskt dis kring

⁵¹ Ulvenstam, 1950. s. 210 f.

⁵² Wrede, 1965. s. 14.

hantverket, en dunst av tobakens exotiska ursprung. Arbetet kräver stor skicklighet och koncentration, vilket visar sig vid ett tillfälle när Bolle sitter och skär ornamentala täckremсор av langkatblad och samtalar med sin kompanjon Ahlbom. Han blir då så berörd av dennes berättelse, att han skär fel och blir oförmögen att utföra arbetet till den standard som krävs, och blir helt enkelt tvungen att lägga ifrån sig kniven en stund (s. 29).

Trots att dessa kapitel utspelar sig innan Bolles yrkesluffarkarriär berättar även de om hans frihetslängtan – att bli sin egen och bestämma över sin egen tid. Att han inte vill ha någon som säger åt honom vad han ska göra är något som Bolle poängterar i samtal med en piga han senare lever med under en sommar. Han förklarar att han inte trivs i det liv majoriteten vill leva, det är för honom tvång och helvete: ”Ingen skall bestämma över mig. Det förbjuder jag.” (s. 134)

När han jobbar med Ahlbom har han slutat på den större fabrik han tidigare hade anställning vid. Ulvenstam förklarar varför:

Han som var van vid det jämförelsevis fria arbetssättet i att göra cigarrer för hand kunde inte stå ut i de bullrande moderna verkstäderna där maskinerna lät de nymodiga cigaretterna snöa fram. Han hade hantverkarens hat till det lättfångna, lättgjorda och lätt framspottade. Själv var Bolle de stora kubanernas dyrkare, dem älskade han med den tankfulle och förfinade sinnesnjutarens kärlek.⁵³

Men kompanjonerna inser att de inte kan konkurrera i längden, ”emedan det maskinella, när det en gång gripit in i ett yrke, sedan dess också är definitivt. Maskinerna kan visserligen förbättras, eller ersättas med helt andra maskiner. Men någon reträtt till hantverket blir det under inga förhållanden fråga om.” (s. 54) Det är den ekonomiska vinningslystnadens logik som styr i de stora fabrikerna, där finns inget utrymme för ett gott hantverk eller romantik. Istället satsar Bolle och Ahlbom allt på ett kort: Att bli sina egna och göra en tillräckligt stor engångsförsäljning för att betala varsin biljett till Nordamerika. Men pengarna de får ihop räcker endast till en biljett och den vinner Ahlbom i ärligt spel.

Förutom att det talar om Bolles personlighet, beskriver cigarmakarkapiteln olika former av arbete. Å ena sidan den själödande monotona fabriksanställningen, å den andra det självständiga och målmedvetna egna företagandet. Trots att han i båda fallen gör cigarrer, så sker det med olika inställning. Det kan liknas vid vad Simmel skriver om

⁵³ Ulvenstam, 1950. s. 212 f.

upplevelsen av frihet: "It is not the bond as such, but being bound to a particular individual master that represents the real antipode of freedom."⁵⁴ När Bolle talar om slaveriet i att arbeta på fabrik kan det i sin tur förstås utifrån Simmels skala av individuell frihet baserad på pliktens karaktär:

[...] it makes a great deal of difference as to whether the rights of the person entitled to some service extend directly to the person under obligation himself or simply to the product of the latter's labour or, finally, to the product in itself—regardless of whether the person under obligation acquired the product through his own labour or not [...] The most extreme example of the first type is slavery; in this case, the obligation does not involve a service that is in some way objectively defined, but instead refers to the person himself who performs the service. It includes the employment of all the available energy of the human subject.⁵⁵

Det är alltså inte tal om definitionsmässigt slaveri i Bolles fall, men ändå är det viktigt att förstå att det är så det upplevs. En möjlig förklaring är att anställningen jämförs med den högsta nivån av frihet i Simmels skala där det är produkten i sig som skyldigheten gäller oavsett framskaffningssätt. Det kan liknas vid att själv sälja frukten av sitt arbete, alltså det Bolle ägnar sig åt som egen företagare. Han själv som individ är då inte bunden genom en anställning och därmed känner han sig fri. Förvisso bör man poängtera att han både som anställd och som egen räknar cigarrvolym. Skillnaden är att han i det senare fallet gör det för att sälja själv. Som egen behöver han inte bli snuvad på något av snåla fabriker: "Det är därför som han hellre vill vara fri hantverkare. Dels för den sakens skull och dels för att man kan gå ut genom dörren och hämta luft när man vill." (s. 12) Friheten att rå sig själv och ta skäligt betalt för sitt arbete hänger ihop. Vi kommer att få anledning att återvända till Simmels frihetsskala längre fram.

Kopplingen mellan självständighet och att sköta sin egen försäljning gör att vi även kan anlägga något annat Simmel tar upp, nämligen hur byteshandeln har en dimension av rättvisa: "Exchange—which to us appears to be something entirely self-evident—is the first, and in its simplicity really wonderful, means for combining justice with changes in ownership. In so far as the receiver is, at the same time, the giver, the mere one-sidedness of advantage that characterizes changes of ownership dominated by a purely

⁵⁴ Simmel, 1978. s. 300.

⁵⁵ Simmel, 1978. s. 284.

impulsive egotism or altruism disappears.”⁵⁶ Visserligen är det i anställningen inte fråga om någon allmosa, utan en ersättning, men det innebär ändå ett ensidigt maktförhållande. Detta blir ännu tydligare eftersom verkmästarna behåller några få handcigarmakare på nåder trots att mekaniseringen gjort dem överflödiga (s. 55). Men Bolle föredrar friheten framför att krypa framför fabrikören. Det visar att det viktiga för honom är friheten och yrkesstoltheten, att vara sin egen har möjlighet att ge honom bådadera.

Amerikadrömmen som Bolle och Ahlbom när är också den en längtan efter frihet. Det är en längtan efter bättre villkor som var typisk för den sena 1800-talets Sverige. Berättelsen ger en subjektiv bild av en tid då hoppet skimrade på andra sidan Atlanten med löfte om att kunna skapa ett rikare liv i nybyggarland. Amerikadrömmen skildrar den tidens Sverige och bildar fond för berättelsen. Därtill presenterar Martinson statistik över hur många som utvandrade från landet under den här tiden, samt hur många som tog livet av sig eller gav sig ut på luffen vilket visar sig följa samma dramatiska trend (s. 38 f.). Att denna statistik finns med i berättelsen är viktigt utifrån det Christopher Newfield skriver om subjektiv empiri som mötet mellan det offentliga och det privata, som togs upp i inledningen. De processer som gör Bolle arbetslös, men som också skapar hans frihetslängtan och vantrivsel sätts i sammanhang. Det romantiserade hantverket, drömmen om Amerika och luffandet är alla reaktioner knutna till samhällets ökade rationalisering och mekanisering enligt den komplexa strukturella kausalitet som Newfield beskriver.⁵⁷

Arbete, bestraffning och moral

Efter att hela den gemensamma summan använts till att betala Ahlboms Amerikabiljett står Bolle kvar på kajen bland de andra efterlämnade, han tar nu steget fullt ut in i nästa fas av sitt liv och blir Luffaren Bolle. Priset för friheten på vägarna är tadelat från de bofasta. Luffarna ses som lättjefulla parasiter, och utsätts ofta för glåpord och till och med misshandel av vissa gårdsägare. Av staten ses de som vaneförbrytare, visserligen ganska harmlösa sådana, men det de ägnar sig åt är ändå olagligt, och straffet är tvångsarbete i Berget. Där får de under en utmätt tid slita med att hacka sten. Man kan jämföra stenhackandet med luffandet utifrån vad Simmel skriver om vilket arbete som

⁵⁶ Simmel, 1978. s. 292.

⁵⁷ Newfield, 2018. s. 20.

värdesätts och inte: att bara för något är arbetsamt, innebär det inte att det värderas därefter.⁵⁸ Det fotflit som Bolle äger är ett fysiskt arbete och det får honom att känna sig duktig, (s. 51) men det värdesätts inte av samhället. Det skapar inget pengavärde, och bidrar därmed inte till samhällsekonomin. När de tigger parasiterar de dessutom på andras värdeskapande verksamhet. Att hacka sten ses som ett riktigt arbete, det alstrar ekonomiskt värde till samhället. Som citerades i inledningen förklarar Simmel att: "[...] the value of labour is measured not by its amount but by the utility of its result!"⁵⁹ Anlägger man det här kan man säga att eftersom luffandet inte ses som nyttigt eller värdefullt för någon annan än vagabonden själv är dess nyttovärde noll, och kommer så att förbli oavsett hur många steg han tar.

Att luffarna straffas med tvångsarbete talar också om en annan ekonomisk aspekt av arbete. Simmel skriver att bötesstraffet har fördelar utöver att endast bestraffa förbrytaren. Istället för att idka stympning och andra straff som hämmar arbetsförmågan hos brottslingen, kan brottslingens beteende "rättas till" genom att tvingas arbeta ihop den utdömda summan, och staten blir i samma veva kompenserad för sina utgifter.⁶⁰ Luffarna har ju inga pengar och inga arbeten, bötesstraffet i sig blir därför meningslöst att straffa dem med, men tvångsarbetet fungerar enligt samma princip. Det kan ses som att de erlaggs en skuld att återbetala till staten genom gruvarbetet i Berget.

Men "legitimt" arbete utförs trots allt av luffarna även av egen fri vilja då och då. Ibland blir de kvar på en gård för att hjälpa till med åkerröjning eller andra sysslor när det är säsong. Andra exempel i Bolles fall är dikning, skogsarbete och assistans vid anläggandet av en brunn (s. 258). Värt att lägga märke till är att han stannar länge hos bonden som han hjälper med brunnen, ännu ett halvår efter att brunnen står klar. Men som anledning därtill ges inte det att han får väldigt bra betalt, utan att han helt enkelt trivs: "Det var ett fromt och snällt bondfolk." (s. 259) Pengarna är sekundära, det är livets andra värden som styr vad luffaren vill och inte.

På liknande sätt är det i kapitlet som bär titeln "Folket i Mildagårdarna". Där bjuds luffaren på god mat och utsätts inte för tadel. Han erbjuder sig att arbeta av ren tacksamhet, och gör så med glädje. Det är en känsla gentemot det vänliga folket, men som även fortplantas hos luffaren själv och sprider sig mot resten av världen. I Mildagårdarna bor människor som ser på arbetet som "ett smått ironiskt plockande med

⁵⁸ Simmel, 1978. s. 429.

⁵⁹ Simmel, 1978. s. 430.

⁶⁰ Simmel, 1978. s. 366.

vissa sakförhållanden som föreskrevs av tyngdlagen, friktionen, nödvändigheten att äta och sådant. Inte som ett förbannat, hycklande, hederligt företag” (s. 302 f.). Här kan arbetet bli något annat än tvång och slaveri. Lars Ulvenstam skriver också att detta folks enkla lycka i att hugga ved skänker en frändskap med drömmarna och längtarna.⁶¹ Arbetet befrias från moralism och fylls därmed i all enkelhet med sin egen mening.

Men för de flesta bofasta har arbetet kopplats till ett moraliskt värde i att göra något plågsamt för att sedan bli kompenserad. Enligt Simmel definieras arbete av självdisciplin, att förmå sig att göra något som har ett instrumentellt-, men inte nödvändigtvis ett egenvärde: ”If man performed his work in the same way as the flower performs its flowering or the bird its singing, then no remunerative value would be attached to it.”⁶² För de bofasta är denna självdisciplin upphöjd till glänsande dygd. Men det lite annorlunda folket i Mildagårdarna har ett annat synsätt. För dem är arbetet visserligen grundat i livets och naturens villkor, som inte nödvändigtvis är angenäma, men i detta avskalade och nyktra blir det nästan till en sorts fågelsång, för att använda Simmels liknelse. Det är något som naturen kräver, och som inte behöver konstlas till eller hymlas om. Men om det som Simmel skriver därmed blir mindre viktigt med den kompensatoriska sidan av arbete, kan man förstå varför de inte tar så noga på om de blir återgäldade av luffaren de bjuder på mat. Deras attityd är emellertid så befriande att luffaren gärna ställer upp: ”Och naturligtvis arbetade man hos dem om det så behövdes. Det var en lycka att få göra det. Ty endast dessa frigjort ljuvliga människor kunde ge ordet arbete färg, mening, klang och smak.” (s. 302)

Frågan om arbetsmoral är en återkommande konflikt mellan luffarna och bofasta genom berättelsen. Vid ett tillfälle träffar Bolle på en man som är sysselsatt med att kratta en grusgång. Han kallar Bolle för lus och säger att han skulle ha stryk (s. 161), så provocerad blir han av att se en som ledigt vandrar efter vägarna. Men tittar man närmare på de två aktiviteterna, ter de sig inte så olika. Båda är lågintensivt fysiska och inte så tankekrävande. Skillnaden är att det ena, krattandet, följer det Simmel skriver om arbete som omformande av den yttre världen.⁶³ Vandrandet däremot har inte till syfte att ändra något utan att bara uppleva. Återigen blir Simmels definition av arbete som något som kräver självdisciplin tydlig. Om Bolle hade påstått att han vandrade för att placera ut nya skyltar, hade mannen sannolikt betraktat det som arbete och givit honom ett annat

⁶¹ Ulvenstam, 1950. s. 218.

⁶² Simmel, 1978. s. 427.

⁶³ Simmel, 1978. s. 426.

bemötande. Det blir tydligt att arbete som aktivitet inte främst handlar om vad man gör, utan varför.

Mannen som krattar grus uppger inte att han gör det för att det ger honom glädje. Att hävda att han krattar för att han tycker om aktiviteten i sig hade sannolikt hotat hans självbild som dygdig människa och därmed inte kunnat accepteras. Kanske är det därför han blir så provocerad? Han ställs inför det skrämmande hotet i att skillnaden mellan hans gruskrottande och luffarens vandring inte är så stor utan bygger på en tämligen bräcklig konstruktion. Om hans krottande kan likställas med luffarens fotflit på minsta sätt riskerar han kanske att falla offer för sitt eget glödande hat inför det onyttiga. Det tycks i alla fall antydast då Bolle plötsligt tar avsked: ”Han såg efter luffaren och kände sig så hastigt värderad till noll och intet [...] Han började förvirrad att kratta igen. Den tristhetens straffande bumerang han själv kastat mot luffaren fick han igen mot sitt eget bröst.” (s. 163 f.)

Byteshandel

Som nämndes i kapitlet om Bolles cigarmakardagar kan byteshandel ha en rättviseseffekt. Denna effekt kan man även se prov på i bokens senare delar. Det finns nämligen en luffare som lyckats göra en form av näringsverksamhet av sitt vandrande: Sandemar, som han heter, korsar kontinenter för att ”göra den största möjliga cirkel som man kan göra här på jorden” (s. 316) och bär med sig exotiska condorifrön från Brasilien. Genom att sälja dessa kan han idka handel i tillräckligt stor omfattning för att försörja det liv han vill leva. Handelsverksamheten uppfyller kriterierna för den högsta nivån i Simmels frihetsskala genom att det är oväsentligt att han inte skapat dessa frön själv.

Han är dessutom både beläst och värtalig och går till de rikas hushåll där han får betalt för att filosofera. Han påminner om en vandrande helig man och Bolle är tacksam för att få slå följe med honom upp till finska gränsen. I sällskap med Sandemar behöver Bolle inte tigga en enda gång (s. 93). Här är alltså någon som skapat sig ett sätt att leva som luffare, men som inte betraktas som parasit. Han kan erbjuda något av värde till de bofasta: exotiska lyxartiklar och kloka ord. Det visar återigen på Simmels modell att allt värdeskapande legitimeras som arbete.

Men på ett sätt motsäger Sandemar en annan av Simmels principer som togs upp ovan, nämligen den om arbetets inre känslomässiga aspekt. Hans byteshandel kräver inte

någon större självdisciplin, utan är bara en del av hans vandring. I detta fall trumfar alltså nyttoaspekten det moraliska kravet i definitionen av arbete.

Sedan bör tilläggas att de kloka orden kan ha ytterligare en funktion förutom som handelsresurs. Sandemar hamnar vid ett tillfälle i samspråk med en kafévärldinna:

Om ni tittar på den här griffeltavlan, så kan ni tycka att den är mörk som en natthimmel utan stjärnor. Tar ni griffeln och skriver dit några ord, eller skriver den full med ord, så blir skifferhimmeln liksom befolkad med stjärnor. Så är det kanske med Gud. Med Skapelsen. Med universum. Allt som låter säga sig skrivs in på himmelen och kallar det stjärnor och nebulosor, vintergator. Allt som låter säga sig finns där skrivet. Och det står kvar en tid. Och sedan stryks det ut. Vad vet människorna om det som där står skrivet! Kan de läsa texten? (s. 318 f.)

Från att innan de talats vid ha betraktat honom med förakt ändrar världinnan uppfattning och blir riktigt tagen: ”Men ni säger allting så bra [...]” (s. 319) Och när Sandemar tar avsked känner hon ”en underlig blandning av längtan och avsky, inlärt förakt och skälvande beundran” (s. 319 f.). Hon kan inte släppa honom ur sina tankar och beslutar att senare köpa färsk mat från affären och bjuda honom på.

Det intressanta och paradoxala i ordens ekonomiska värde kan analyseras utifrån vad litteraturen kan berätta om det ekonomiska systemets inre motsägelser. Newfield skriver: “[...] literary knowledge of economy will analyze and express the economy’s internal contradictions [...] for example, the incommensurability between the economic demand that one adapts one’s human capital to the economy and the subjective process of forming that human capital itself.”⁶⁴ Sandemars märkliga position utanför, emot men samtidigt, genom sin byteshandel, mitt i det ekonomiska systemet visar att han lyckas använda sitt humankapital för att livnära sig. Hans inre rikedom kan uppenbarligen omsättas i pengar, men det faktumet förmår aldrig begränsa eller slutgiltigt definiera honom, han går utöver det och synliggör genom sitt sätt att vara andra sidor av mänskligt liv som inte har ett ekonomiskt mätbart värde. Därmed kan Sandemar föreställa ett möjligt subjekt i en alternativ ekonomisk situation, en ”homo non-oeconomicus”, som Newfield kallar det.

Bolle erfar också ordens verkan då han i mötet med den föraktfulle krattande mannen formulerar sig på ett ödmjukt och filosofiskt sätt. Denne måste då fråga honom

⁶⁴ Newfield, 2018. s. 21.

om han varit präst, och blir för ett ögonblick något mindre fientlig. Betraktar man ordens värde ur ett ekonomiskt perspektiv kan man säga att de skänker ägaren en dignitet som alltså förmår höja dennes anseende i andras ögon. Det kan förstås genom det Simmel skriver om att byteshandel, som är något vi tar för givet, egentligen är en fantastisk enkel kombination av ägarskifte och rättvisa. Att besitta något som upplevs värdefullt av motparten, kan alltså lyfta ägarens anseende.⁶⁵

Handlar det inte om ett utbyte utan om en allmosa, menar Simmel att detta istället befäster ett ojämlikt förhållande mellan parterna.⁶⁶ På så sätt kan man förstå det sociala underläge som luffarna försätts i ur ett ekonomiskt perspektiv. Han skriver också att både fattiga och rika ofta ses som ansvariga för sin situation,⁶⁷ något som i berättelsen speglas såväl av att luffarna stämplas som förbrytare, som i att de ofta själva betraktar sig som missanpassade eller vanartiga.

Pengar som medel eller mål

I ett kapitel som bär hans namn berättas om karaktären Snålen. Han kan sägas, måhända i extrem form, personifiera de bofastas ekonomiska logik. Även Ulvenstam gör kopplingen mellan honom och den större gruppen.⁶⁸ Han är en sägenomspunnen man som samlat på sig åttiotusen kronor i madrassen som han avundsjukt vaktar i sitt hem så fort någon närmar sig. Han bjuder inte någon på något, inte ens sig själv, utan säljer de finaste råvarorna och lever på skulor. Till slut dör han, ensam och övergiven, och den stora pengasumman övergår till socknen (ss. 292 – 295). Snålens direkta antipod bör ses i nämnde Sandemar, en sorts ledargestalt bland vagabonderna. Även Wrede kallar honom ”idealluffare”.⁶⁹ Han är den generöse som delar med sig då han har pengar, som skapar en sekt för håglöshet men som också drömmer stort och vandrar jorden runt.

Dessa båda karaktärer kan analyseras utifrån Simmels teorier om hur människor ser på pengar. Han skriver att för den snåle är det ägandet som är målet, ingen njutning fås av användandet av ett objekt eller av pengar utom själva tillskansandet. Att det är just pengar som är det mest attraktiva beror på att de upplevs som ett värde som alltid kan omvandlas till andra värden, och därmed bildar en sorts universalkraft.⁷⁰ Pengar är det

⁶⁵ Simmel, 1978. s. 292.

⁶⁶ Simmel, 1978. s. 215.

⁶⁷ Simmel, 1978. s. 218.

⁶⁸ Ulvenstam, 1950. s. 216.

⁶⁹ Wrede, 1965. s. 196.

⁷⁰ Simmel, 1978. s. 246.

yttersta medlet, men blir för den snåle ett mål i sig själv. Man kan förstå detta beteende som en rädsla för besvikelsen som kan träda in då man faktiskt använder sina pengar. Det finns ju alltid ett element av överraskning i ens känsloliv, ofta kan inte upplevelsen leva upp till ens förväntningar. Simmel förklarar att pengar inte bär på någon överraskning. De bibehåller tryggt sin potential att kunna uppfylla ens drömmar. Men när de inte används för ett mål bortom sig själva är pengar i själva verket värdelösa.⁷¹ Den ironiska tragiken är att i Snålens händer förvandlas de så högt värderade pengarna till blott papper och plåt, som omvänd alkemi. Denna förbannelse beskrivs även i det testamente som Snålen lämnar efter sig. Han skriver att han har lidit under sin egen girighets ok och har "gått död genom livet, av min snålhet förblindad, av min girighet förstockad. Aldrig har jag levat. Aldrig kommer jag att leva" (s. 297).

Den girighet som Snålen förkroppsligar relateras av Simmel till en utvecklad pengaekonomi. Han beskriver att i samhällen där byteshandel sker i boskap, mat eller slavar till exempel blir uttrycket för girighet snarare frosseri. Där finns också begränsningar i hur mycket boskap man kan ta hand om, eller hur mycket mat som kan sparas. Men pengar kan läggas på hög och ruttnar inte. Dessutom kräver de väldigt lite administrativt arbete och bäddar därmed för helt andra volymer av värde.⁷²

Hur gestaltas då Sandemar, Snålens motsats? När han återvänt från sin resa till Mars och tar in på ett ungarshotell, betalar han för så många han kan som inte har råd. Berättaren synliggör sig själv i detta läge och anklagar honom för att vara "pervers av godhet", att han hjälper andra för att han mår bra av det, och förklarar detta i ironisk ton som att läsaren inte förväntas tro att sådana handlingar annars vore sannolika (s. 311). Han är ingen självspåkande asketiker för vilken fattigdomen i sig själv är ett avundsvärt tillstånd. Simmel beskriver hur den personligheten i själva verket liknar den giriges eller snåles, i det att pengarna ges substans och egenvärde, även om det då ses som förkastligt eller syndigt.⁷³ Istället använder Sandemar sina pengar så länge han har dem till att göra det han mår bra av, vilket i själva verket liknar den typ Simmel betecknar som den "extravagante". Det är den som uppskattar själva handlingen att slösa, inte att spara och äga.⁷⁴ Detta beteende blir väl oftast förknippat med lyxkonsumtion, att ha så mycket pengar att man inte behöver bry sig om dem, vilket absolut inte stämmer med Sandemar,

⁷¹ Simmel, 1978. ss. 244 – 246.

⁷² Simmel, 1978. s. 331.

⁷³ Simmel, 1978. s. 255.

⁷⁴ Simmel, 1978. s. 249.

men hans inställning är det viktiga i sammanhanget. Inställningen, tillsammans med hans förmåga att klara sig även utan pengar i fickan, gör honom ekonomiskt oberoende. Denna uppenbara likgiltighet inför det som ses som pengar inneboende värde kan förstås som en protest mot att samlandet av dem gjorts till ett mål i sig.

För Sandemar är pengar alltså inget mer än ett medel som är bra att ha. Bolle sitter under deras gemensamma vandring genom Sverige utanför och väntar när Sandemar är inne och talar hos rikt folk: ”Efter en stund som ibland kunde bli en timme eller mera hördes globetroterns många bleckkärl skramla i trapporna och där stod han snart vid Bolles sida igen med en tia i handen. Nu går vi någonstans och provianterar, sade han.” (s. 93) Här är det inte tal om att lägga på hög eller spara för morgondagen, utan pengarna skall användas. På en gång. Sandemar fäster inget sentimentalt värde vid dem.

Observationen att snålhet är ett uttryck för girighet, som i praktiken resulterar i ett liv i yttersta armod och fattigdom, medan Sandemar som visserligen äger ringa ekonomiska medel att röra sig med men som gör det med stor generositet både mot sig själv och mot andra och närmast liknar en ekonomiskt oberoende extravagant kan te sig oväntad. Framförallt visar det på att summan pengar man äger inte förmår ändra ens inställning till dem, och att för denna inställning så är synen på dem som antingen medel eller mål av avgörande betydelse.

Mätbart och omätbart

Simmel skriver att ett viktigt steg i människans utveckling skedde då hon började jämföra ting med varandra indirekt, genom hur de båda förhåller sig till en tredje part, en gemensam referenspunkt. Då kan man bestämma om de är jämlika eller ojämlika objektivt. Pengar fyller den funktionen, och genom historien har de utvecklats mer och mer mot att sakna egenvärde som ting, för att endast mäta annat, på en väldigt exakt nivå.⁷⁵

Detta mätande påverkar vårt sätt att värdera även i stort. Simmel skriver: ”The money economy enforces the necessity of continuous mathematical operations in our daily transactions. The lives of many people are absorbed by such evaluating, weighing, calculating and reducing of qualitative values to quantitative ones.”⁷⁶ Vad händer då med de värden som inte låter sig kvantifieras? I cigarmakarnas exempel kunde vi se hur de

⁷⁵ Simmel, 1978. s. 144 f.

⁷⁶ Simmel, 1978. s. 449.

inte längre hade någon plats i den moderna tobaksindustrin. Hantverk och romantik har utkonkurrerats och deras ”handgrepp och den fingerskicklighet de under många och besvärliga år övat upp, var nu bara till att vifta i luften med”. (s. 54)

Lundberg beskriver hur Martinson såg en dylik tendens i sin samtid. Det är i en sådan värld man talar om ”död kunskap”, så fort nyttan inte är direkt förnimbar, både när det kommer till den yttre och den inre världen.⁷⁷ Man kan förstå Martinsons civilisationskritik som en varning för vad den moderna människan riskerar att förlora om hon degraderar sig till att endast kunna mäta och värdera sin värld nyttomässigt, likt timmerfolket i *Vägen till Klockrike*: ”De var trädens slaktare, och med kvistyxan klädde de av granen den schal varmed den omfablade sin stock med sus och stämningar och mörka löften om någonting bortom. [...] De klädde av skogen vad som i sin tur var det enskilda trädets egen skog och gick rakt på virket.” (s. 51 f.)

I ekonomisk mätbarhet blir vissa värden osynliga, men Martinson menar att det som betecknas onyttigt och ineffektivt ska få finnas ändå; Lundberg citerar honom: ”Själen kan bara leva av det ’onyttiga’, kroppen bara av det nyttiga. Och båda sakerna är lika nyttiga.”⁷⁸ Det sätt på vilket poesin kan verka för att återupprätta det omätbara är genom de motsatta värden som Lundberg presenterar: lugnet, enheten och tidlösheten.⁷⁹ I lugnet och tidlösheten får själen en chans att hinna med den snabba yttre utvecklingen, medan enheten bygger på intuition och inbillningskraft, och även om dess vetande är ofullständigt så kompletterar det vetenskapen med något denna inte kan nå.⁸⁰ Även begreppet ”ungefärlighet” är viktigt att ta upp. Det använder Martinson som motpol till det exaktas dominerande ställning, och där lugnet ger tid för fantasin att verka, bjuder ungefärligheten på utrymmet. Att människan skulle få använda sin fantasi var viktigt för Martinson, men han menade att under det mekaniska tänkandets tidevarv hade den hamnat i tjänst under ingenjörernas nyttokrav.⁸¹

Detta kortsiktiga, materialistiska och nyttobetonade sätt att se på världen som hotar att få människan att förtvina andligen kallas som Lundberg skriver av Martinson ofta för ”Verkligheten”.⁸² Begreppet förekommer även i *Vägen till Klockrike*, exempelvis då Bolle reflekterar över sin och andra utstöttas situation: ”Ty verkligheten och hur den skall vara

⁷⁷ Lundberg, 1992. s. 24.

⁷⁸ Lundberg, 1992. s. 25.

⁷⁹ Lundberg, 1992. s. 44.

⁸⁰ Lundberg, 1992. ss. 44 f.; 52 f.

⁸¹ Lundberg, 1992. s. 26.

⁸² Lundberg, 1992. s. 25.

det bestämmas av de många, och mindretalet av människor får rätta sig efter dem eller gå under. Deras verklighet blir aldrig ansedd för annat än osannolik och överklig.” (s. 132) Detta kan förstås som att deras verklighet, det de ser som värdefullt i livet, har suddats ut och därmed blivit överklig.

Trots skepsisen till värderandet i sig så används värdenas språk för att tala om andra sätt att leva, exempelvis när Bolle filosoferar om vägen som målet, som ett ”oändligt löftesband” för den som vandrar (s. 53). Snarare än att hävda att man går för att det är utan värde så är det ett alternativt värde som söks. Bolle vandrar för den stundvis skymtande livsglädjen han kan känna när han går. Det är ett annat exempel på en paradox som blir synlig med litteraturens blick på ekonomi, som Newfield beskriver. Viljan att formulera ett annat sätt att leva bortom ekonomins värden, begränsas till viss del av att det språk som används för att beskriva detta ofrånkomligen hänger samman med begrepp som används även inom den ekonomiska sfären.

Men i berättelsen uttrycks också en sorts protest mot det att ens söka det värdefulla. Sandemar framför att luffarna inte vandrar för sitt nöjes skull utan att det är som alkoholism och att luffarnas tillvaro är ett helvete (s. 337). Och ändå vill Sandemar med sin sekt ”hjälpa också den late och håglöse till en form av håg” (s. 334), göra luffaren stolt istället för självföraktande. Det är svårt att komma fram till något entydigt ställningstagande i denna fråga, argumentationen går åt två håll och tar alltså formen både av protest mot värderandet och som ett alternativt värde.

Men det alternativa värdet återfinns för Bolle i vandringen, när vägen och målet blir ett. Då blir värderandet i sig irrelevant då det rör som om tillstånd som inte kan jämföras. Detta tillstånd i mötet med naturen kan liknas vid fascination eller njutning. Simmel skriver om detta tillstånd: “Human enjoyment of an object is a completely undivided act. At such moments we have an experience that does not include an awareness of an object confronting us or an awareness of the self as distinct from its present condition.”⁸³ Det råder inte, som i begäret, en distans eller ett motstånd. Medvetandet är fullt sysselsatt med upplevelsen i sig. Det kan inte kvantifieras och känslan är inte kausalt bunden till ett specifikt objekt, då samma känsla kan erfaras i mötet med allt från en enkel vitsippa vid väggkanten, till att lyssna till en symfoniorkester.

Det viktiga att poängtera är att upplevelsen inte är en värderande verksamhet. Där och då är man bara i själva fascinationen, och det är en händelse i ett gränslöst nu. Det i

⁸³ Simmel, 1978. s. 62.

sin tur för tankarna till den tidlöshet och enhet som Harry Martinson vill att poesin ska verka för, och som vidare underbyggs av att *Vägen till Klockrike* tolkats taoistiskt av Holm och Bodner-Granberg. Värdena bildar motvikt till den sönderdelande mätbarheten.

Vi är kanske vana att kalla dessa sorters upplevelser subjektiva, men Simmel visar att det rör sig om en fusion av det subjektiva och objektiva, alltså en rörelse från splittring till helhet. Han kallar det för en sorts funktion ett objekt har, men som finns varken i objektet eller i oss som subjekt.⁸⁴ Angående var de reaktioner, som skapas i mötet med en symbol som talar till oss, faktiskt existerar skriver han: "Regarded from a naturalistic point of view such a claim may appear subjective, while from the subject's point of view it appears to be objective; in fact, it is a third category, which cannot be derived from either subject or object, but which stands, so to speak, between us and the objects."⁸⁵

Motsatsen till detta uppgående är känslan av distans till ett objekt man vill vara nära, då väcks känslan av begär. Simmel skriver att ju svårare det är för oss att närma eller skaffa oss objektet, desto högre ekonomiskt värde ges det.⁸⁶ Det kan relateras till definitionen av arbete som diskuterades tidigare, om hinder som måste överbryggas eller ett nyttobetonat värde i en aktivitet. När detta synsätt är alltför ingrott kanske man inte längre förmår njuta av det som inte gör motstånd, som finns fritt tillgängligt för alla och därför inte värdesätts ekonomiskt, men som äger ett annat värde. Det skulle i så fall förklara varför luffarna fortfarande har den förmågan, då de ställt sig utanför det ekonomiska systemet. Att Sandemars sekt kallar sig och hela mänskligheten "riddare av det runda sfäriska gyllene bordet på himmelen" (s. 330) är som en påminnelse om värdet i allt det som tas för givet. Solen blir en symbol för enhet och helhet, tillgänglig för alla men som inte kan köpas för pengar.

Sammanfattning

Den ekonomiska situationen som målas upp i *Vägen till Klockrike* är alltså en konflikt mellan gammalt hantverk och modern rationalisering, mellan olika värderingar i fråga om frihet och arbete, samt olika syn på vad som är värdefullt i livet. Pengeekonomin kommer på olika sätt till uttryck i dessa förhållanden. I det första avsnittet om Bolles dagar som cigarmakare framkom ett samband mellan anställningsformer och varierande

⁸⁴ Simmel, 1978. s. 65.

⁸⁵ Simmel, 1978. s. 65.

⁸⁶ Simmel, 1978. s. 63 f.

grader av frihet. De omvälvande samhällsförändringarna i form av mekanisering och rationalisering som sedan gör Bolle arbetslös vittnar om den ekonomiska logik som enligt Simmel innebär att pengar används som måttstock inom allt fler områden av livet, såväl praktiska som intellektuella.

Bolle tillhör förlorarna i en ny ekonomisk ”verklighet”, och det är den härskande majoriteten som bestämmer hur denna verklighet bör definieras. I det ingår vad ett värdefullt arbete innebär och i avsnittet där denna avgränsning diskuterades visade den sig bygga på dels den ekonomiska nyttan, dels den inre upplevelsen av självdisciplin, en sorts moralism. Simmels teorier om detta speglades i romanen, exempelvis när Bolle kallas parasit av den krattande mannen, trots (eller på grund av) att hans vandrande i mångt och mycket liknar det mannen ägnar sig åt. Definitionen av arbete ses också pressas på vagabonderna när de tvingas hacka sten i Berget – arbetet ska vara ett slit, inte ett nöje!

I analysen av byteshandeln visade den sig vara en möjlig omväg till legitimering. Sandemars exotiska frön och kloka ord trumfar det moraliska villkoret. Han behöver inte tigga och ges ett annat bemötande än luffare brukar få. Med Simmels förklaringar har det blivit tydligt att ägandet av något som värdesätts ekonomiskt i sin tur förmår höja ägarens anseende: byteshandeln har en jämkande effekt. Därmed blev det även uppenbart hur Bolle som cigarrmakare strävade efter att vara sin egen. Att själv få sälja sina produkter ger en känsla av ansvar och frihet som är central för honom.

Sandemar ter sig än en gång som en anomali i det att han betar sig som en förmögen trots ringa tillgångar. Den rike Snålen däremot lever som vore han utfattig. Vi kunde i avsnittet där dessa två jämfördes konstatera att den avgörande skillnaden låg i synen på pengar som medel eller mål. Snålen uttrycker en syn på pengar som givits ett egenvärde, trots att det med Simmel blir tydligt att de är tomma när de inte byts mot annat. Sandemars syn på pengar ter sig därmed mer i linje med det mätinstrument som det faktiskt är. Luffarnas filosofi, som han representerar, säger tydligt att pengar endast är av sekundärt värde. Det är därför de stannar och arbetar inte där de får mest betalt, utan där de trivs. Det är också därför de ställer upp frivilligt på Mildagårdarna, där arbetet får färg, klang och mening. Att pengar inte är mer än ett medel, och endast sekundärt i bedömningen av vad som är meningsfullt att ägna sig åt, gör att beteckningen ”homo non-oeconomicus” kan sträckas från Sandemar till att inkludera hela gruppen. De visar på en och samma gång att människans tillvaro är så mycket mer än det som går att

definiera ekonomiskt, och blir genom detta också modeller för en alternativ ekonomisk situation, där pengar är just sekundära, och andra värden ställs i förgrunden.

De ekonomiska processernas påverkan på det intellektuella kunde med hjälp av Lundbergs text relateras till Martinsons civilisationskritik. Han ville varna för den utveckling han såg i sin samtid med tendens åt kortsiktigt materialistiskt nyttotänkande. Men han ville också framföra vad han ansåg vara en bättre väg framåt: poesin skulle genom enhet, lugn och tidlöshet verka mot den negativa utvecklingen. I *Vägen till Klockrike* uttrycks detta förutom varnande exempel på genomrationaliserade människor, genom att luffarna får stå för en alternativ livssyn och kämpa för de omätbara värdena som finns fritt tillgängliga för alla och envar.

Den faktiska upplevelsen av dessa omätbara värden kunde Simmel förklara som att distansen upplöses, ett tillstånd som existerar bortom subjekt och objekt. Vandrigen kan vara en väg till och i det, och *Vägen till Klockrike* bjuder på en skönlitterär skildring av detta tillstånd: "Bringande till frid i vandrigen tar de den då vidare steg för steg under sina fötter, medan vägen som syn går in genom deras väsen av förväntan, inte som löfte efter löfte med tomrum emellan, men som ett oändligt löftesband som genomrinner dem hela livet. [...] ett löftesflöde som är självändamål: uppfyllelse i sig själv." (s. 52 f.)

Litteraturförteckning

Primärlitteratur

Martinson, Harry. *Vägen till Klockrike*. Stockholm: Bonniers, 1948

Sekundärlitteratur

Bodner Granberg, Ingegerd. "Vägen till evigheten". Stockholm: Parnass. 1994:3

Ciaravolo, Massimo. "Harry Martinson's Prose Nomadism. A Comparative Reading of *Resor utan mål*, *Kap Farväl* and *Vägen till Klockrike*", *The Nordic avant-gardes in the European context of the early 20th century*, Anna Maria Segala, Paolo Marelli, Davide Finco (red.). Bari: Edizioni di pagina, 2017

Espmark, Kjell. *Harry Martinson erövrar sitt språk*. Stockholm: Bonniers, 1970

Holm, Ingvar. *Harry Martinson. Myter Målningar Motiv*. Stockholm: Aldus, 1974

Lindström, Hans. *Skrattet åt världen i litteraturen*. Doktorsavhandling. Lunds universitet, 1993

Lundberg, Johan. *Den andra enkelheten*. Doktorsavhandling. Uppsala universitet, 1992

Newfield, Cristopher. "What Is Literary Knowledge of Economy?", *The Routledge Companion to Literature and Economics*, Matt Seybold, Michelle Chihara (red.). London: Routledge, 2018

Simmel, Georg. *The Philosophy of Money*. London: Routledge, 1978

Ulvenstam, Lars. *Harry Martinson ett utkast*. Stockholm: Bonniers, 1950

Wrede, Johan. *Sången om Aniara*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1965